

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 22 (2016), nr 1, s. 305–322

RIVISTA LITURGICA (2015), NR 2–4

Drugi numer czasopisma „Rivista Liturgica” z 2015 r. obejmuje artykuły różnietematyczne. Pierwszy z artykułów, autorstwa Cesara Alzatiego, nosi tytuł: *Chiesa, culto, esegesi. Considerazioni alla luce della tradizione ambrosiana* („Kościół, kult, egzegeza. Rozważania w świetle tradycji ambrozjańskiej”, s. 219–234). Autor zauważa, że w chrześcijańskiej starożytności przepowiadanie misterium zbawienia było ściśle związane z Pismem Świętym. Kościół łaciński korzystał z Wulgaty. Jednakże badania filologiczne świętych tekstów, rozwijające się w wiekach XVIII–XX, uwydatniły ograniczenia tekstu św. Hieronima. W 1979 r. Stolica Apostolska zdecydowała, że jedynym tekstem oficjalnym dla kultu w rycie łacińskim ma być *Neo Vulgata*. Nowa redakcja Biblii była poprzedzona badaniem zgodności Starego Testamentu z tekstem masoreckim, zaś Nowego Testamentu z oryginalnymi tekstami greckimi. Pierwotne wspólnoty chrześcijańskie charakteryzowały się rozwiniętym kultem Boskich Misteriów, o czym świadczy List Pliniusza Młodszego do Trajana, a także Justyn, *Didache* i *Tradycja apostołska*. Historia zbawienia, ukazana w Prawie i u Proroków, znalazła swoje wypełnienie w Nowym Testamencie i objęła każdego człowieka, każde miejsce i każdy czas. Z analizy tekstów św. Ambrożego wynika, że głównym jego celem nie było pisanie traktatów charakteryzujących się krytyką tekstów, ale wprowadzenie wiernych w Boskie tajemnice, w których można spotkać Chrystusa. Starał się on ukazywać Chrystusa w tekstach obu Testamentów. Kościół mediolański po dzień dzisiejszy kontynuuje tradycję swego dawnego pasterza.

Drugie studium skoncentrowane jest na paliuszu. Jarosław A. Superson omawia jego formę współczesną i przytacza różne teorie dotyczące jego pochodzenia

(*Il pallio. La sua forma moderna e teorie sull'origine*, s. 235–251). Paliusz jest noszony przez papieża, patriarchów, prymasów i arcybiskupów metropolitów. Jest on symbolem jedności, węzłem miłości i znakiem komunii ze Stolicą Apostolską. Może też być znakiem jurysdykcyjnym albo oznaczać jarzmo Chrystusa. Papież Benedykt XVI zaczął używać od 2008 r. paliusza szerszego i dłuższego, ozdobionego czerwonymi krzyżami. Wcześniej krzyże były czarne. Odnośnie do pochodzenia paliusza, J. Superson przytacza zdanie Piotra di Marca (XVII w.) oraz opinie 16 autorów z okresu od XIX do XXI w. Wielu z nich lokalizuje pojawienie się paliusza papieskiego w okresie od IV do VI w. Z powodu braku źródeł historycznych, wszelkie teorie dotyczące daty wprowadzenia paliusza i miejsca jego pochodzenia nie są przekonujące.

Kolejne studium skupia się na hymnie Krzyżma (*L'inno del Crisma*, s. 253–267), który posiada refren: *O Redemptor, sume carmen temet concinentium*. Składa się on z ośmiu zwrotek. Jego autorem jest Wenancjusz Fortunat. Wprowadzono go do Pontyfikatu rzymsko-germańskiego, a potem do Pontyfikatu rzymskiego z XII w. Jest on złączony z Mszą Krzyżma i śpiewa się go podczas procesji z olejami. Gabriele Tornambé prezentuje tekst hymnu w języku łacińskim i włoskim oraz przeprowadza jego teologiczną analizę. Hymn jest skierowany do Chrystusa. Jest w nim uwydatniona tematyka oleju i namaszczenia. Stanowi on arcydzieło literackie i teologiczne, co niewątpliwie miało wpływ na zachowanie go w aktualnej liturgii.

Ermeneutica pneumatologica della proclamazione liturgica della parola di Dio. Appunti a partire dai praenotanda dell' «Ordo Lectionum Missae» („Hermeutyka pneumatologiczna liturgicznego przepowiadania słowa Bożego. Notatki w oparciu o Wprowadzenie do *Ordo Lectionum Missae*”, s. 269–283) — to tytuł artykułu Giovanniego Zaccarii, który zaznacza, że na ten temat istnieje już znaczna liczba opracowań, ale jego celem jest zaproponowanie kilku kwestii mogących posłużyć jako pomoc w dalszym zgłębianiu problemu. W pierwszym rozdziale Wprowadzenia do *Ordo* są liczne odniesienia do Ducha Świętego i Jego roli w przepowiadaniu słowa Bożego. Autor nawiązuje do Adhortacji apostolskiej *Verbum Domini*, w której Benedykt XVI podkreśla, że liturgia jest uprzywilejowanym środowiskiem, w którym Bóg przemawia do nas w teraźniejszości naszego życia. Zaccaria zaznacza, że Kościół głosi misterium Chrystusa w Pismach, przeżywając równocześnie jakiś moment historii zbawienia. Chrystus jest obecny w słowie i aktualizuje misterium zbawienia, uświęcenia ludzi i sprawia, że kult Ojca staje się doskonały. W Jego czynnościach jest zawsze obecny Duch Święty, który działa swoją skuteczną mocą. Słowo Boże pomaga wiernym wzrastać w jedności, co dokonuje się za sprawą Ducha, który działa w każdym i nakłania do dania odpowiedzi na usłyszane napomnienia. Działanie Ducha Świętego rozciąga się na całe życie. Głoszenie słowa Bożego pozostaje w ścisłym związku ze sprawowaniem sakramentów.

Włoski poeta, pisarz i kaznodzieja, Davide Maria Turollo — kapłan należący do Zgromadzenia Sług Maryi, często w swoich utworach nawiązuje do liturgii.

Przeżywa święta religijne w kontekście przyrody i życiowych sytuacji. Nad relacją jego poezji do liturgii skupia swoje studium Giuseppe Peressotti (*Poesia e liturgia in Davide M. Turolto*, s. 285–298). W twórczości poetyckiej Turolto pojawiają się liczne odniesienia do Kościoła — jako wspólnoty chrześcijan, i do kościoła — jako budynku wraz z jego wyposażeniem. Jako poszukiwany i ceniony kaznodzieja, Turolto niekiedy ostro krytykuje współczesne homilie. W jego poezji często pojawia się temat Eucharystii, a także myśl o śmierci i pogrzebie. Wydał on zbiór 282 hymnów na święta i dni powszednie ku czci Maryi i świętych.

Giulio Trettel w swoim artykule poddaje analizie *Mowę XIX* św. Chromacjusza (345–407/8), która dotyczy ukrzyżowania Chrystusa (*Il Sermone XIX di san Cromazio*, s. 299–313). Biskup Chromacjusz w *Mowie* komentuje tekst Mt 27,27–28. Jezus zostaje przyodziany w czerwień jako król; w purpurę jako księżę wszystkich męczenników; jest ukoronowany jako zwycięzca; pogrzebany jako Pan; adorowany, ponieważ w rzeczywistości jest Bogiem. Chromacjusz wyjaśnia symbolikę czerwonej tuniki, szkarłatnego płaszcza, cierniowej korony, trzciny podanej Jezusowi do ręki i przyklękania katów. W dalszej części komentuje niesienie krzyża na Kalwarię i jego znaczenie dla ucznia Chrystusa. Uważa krzyż za wyraz triumfu mocy Chrystusa i za trofeum zwycięstwa. Ten krzyż jest również naszym zwycięstwem, gdyż przez niego Chrystus odniósł triumf dla nas. Chromacjusz mówi o pierwszym Adamie i przeciwstawia go drugiemu Adamowi, i konkluduje, że Chrystus został ukrzyżowany w miejscu, gdzie był pogrzebany Adam. Śmierć przyszła z winy Adama; życie przyszło na świat przez zasługi Chrystusa, który przez misterium swojej odkupieńczej śmierci uwolnił ludzkość od kary śmierci, spowodowanej grzechem.

Liturgia hiszpańsko-mozarabska posiada własny lekcjonarz, który przybliżony jest w artykule Adolfo Ivorry pt. *Il Lezionario ispano-mozarabico* (s. 315–333). Księga tego rytu przedstawia następujący schemat liturgii słowa: Proroctwo, Apostoł i Ewangelia. W okresie Wielkiego Postu są cztery czytania: czytanie z proroków jest zastąpione przez perykopy z ksiąg mądrościowych i ksiąg historycznych. W okresie Wielkanocy czytania z proroków można zastąpić perykopami z Apokalipsy, zaś druga lektura pochodzi z Dziejów Apostolskich. Odpowiedź wiernych wyraża się przez *Psallendum* lub *Threni*. Te dwa elementy łączą się z *Benedictiones* w święta męczenników i śpiewem *Laudes* po Ewangelii. Artykuł zawiera tabele na poszczególne okresy roku liturgicznego z konkretnymi odnośnikami biblijnych perykop, przeznaczonych do czytania i śpiewu. W załączniku podano tematy zawarte w czytaniach z Ewangelii.

W „Horyzontach” zamieszczono dwa artykuły, z których pierwszy jest poświęcony obrazom z apokaliptycznej wizji, ukazanym na średniowiecznych portalach (*La visione dell'Apocalisse sui portali medievali*, s. 335–352). Pierluigi Lia wskazuje na symboliczne znaczenie drzwi i progu w życiu Kościoła. Podkreśla też wielką rolę pewnych tematów zawartych w Apokalipsie, a ukazanych na portalach niektó-

rych kościołów. Najczęściej spotykanym na portalach obrazem jest Chrystus siedzący na tronie z księgą lub jako ofiarowany Baranek w otoczeniu aniołów oraz starców z wieńcami, instrumentami muzycznymi i złotymi kielichami. Apokalipsa dotyka prawdy o egzystencji człowieka i historii w świetle eschatologii. Portale Apokalipsy przybliżają Objawienie, które jest wydarzeniem w swej istocie liturgicznym. Wizja prawdy o człowieku i kosmosie, wizja historii w świetle Chrystusa i bliskie wypełnienie tego wszystkiego, to temat tych portali, które wciągają wiernego w liturgię „wizjonerskiej skały” W refleksjach naukowych autor artykułu nie odnosi się do konkretnych portali kościołów. Jedyne w zakończeniu nawiązuje do „Portyku chwały” katedry w Santiago de Compostela. Pan siedzący na tronie z narzędziami męki i księgą, chóry aniołów i starcy z instrumentami — wszyscy zdają się śpiewać pieśń chwały dla każdego pielgrzyma, który zatrzymuje się na progu, klęka i kładzie rękę na kolumnie, która opowiada historię zbawienia.

Anacleto Sabbadin pisze o granicach przestrzeni liturgicznej średniowiecza (*Confni dello spazio liturgico medievale*, s. 353–368). Skupia się na relacji architektury do liturgii w średniowiecznej Francji. Wspomina o skierowaniu budynków kościelnych ku wschodowi (orientowanie), o dramatyzacji liturgii wyrażonej w adoracji krzyża, o czytaniu Męki Pańskiej, gwałtownym zdejmowaniu nakrycia ołtarza, ucałowaniu i pogrzebaniu krzyża, o śpiewach religijnych i Ciemnej Jutrznii. Dramat liturgiczny spowodował powstawanie dramatów ludowych, takich jak *Gra Adama*, *Święte Zmartwychwstanie*, *Oblubieniec*.

Zeszyt trzeci czasopisma „Rivista Liturgica” zatytułowano *Santi e Beati nei Calendari particolari* („Święci i błogosławieni w kalendarzach partykularnych”). Pierwsze studium periodyku nosi tytuł inspirowany 104 numerem Konstytucji o liturgii świętej: *Nei Santi la Chiesa celebra il Mistero pasquale* („Kościół głosi misterium paschalne w świętych”, s. 405–416). Matias Augé w nawiązaniu do Konstytucji *Lumen gentium* podkreśla, że Apostołowie i męczennicy Chrystusa dali najwyższe świadectwo wiary i miłości, a Kościół okazywał im, podobnie jak Maryi i aniołom, szczególną cześć (por. KK 50). Cześć dla świętych jest już uwidocziona w Nowym Testamencie. Ignacy Antiocheński przedstawia męczeństwo jako ofiarę złożoną Bogu. Wczesnochrześcijańskie pisma są bogate w tematykę męczeństwa. Piszą o nim: Tertulian, Orygenes, Hipolit, Cyprian, Ambroży i wielu innych. W Mszałe rzymskim teksty modlitw przedstawiają męczenników jako głosicieli męki i zmartwychwstania Chrystusa. Są oni złączeni z Jego chwalebłą męką. Centrum męczeńskiej świętości stanowi miłość do Chrystusa i wola naśladowania Go. W okresie zatwierdzenia praktyki kanonizacyjnej brano pod uwagę przede wszystkim „heroiczne cnoty”, akcentując aspekt moralny świętości.

José Antonio Goñi Beásoain de Paulorena przedstawia opracowanie dotyczące początków i ewolucji kalendarza rzymskiego (*Origine ed evoluzione del Calendario romano*, s. 417–451). Korzenie tego kalendarza spotyka się w Chronografie Filo-

kaliańskim i w Martyrologium Hieronima. Pierwszy spis świętych zdaje się pochodzić z czasów papieża Melchiodesa (311–314). *Depositio martyrum* Chronografu stanowi pierwsze świadectwo o celebrowaniu święta Bożego Narodzenia w Rzymie, 25 grudnia. Są tu 22 celebracje, które obejmują 52 imiona świętych. Martyrologium Hieronima zawiera listę papieży i męczenników rzymskich od III do początków V w. Sakramentarz z Werony obejmuje 48 imion zawartych w 24 celebracjach; w Sakramentarzu gelazjańskim jest 78 imion w 54 celebracjach, zaś Sakramentarz gregoriański ma 95 świętych w 67 celebracjach. Większość z nich to święci rzymscy. Sakramentarze z VIII–X w. zawierają przede wszystkim imiona męczenników z trzech pierwszych wieków i nieliczne imiona świętych z okresu od IV do VII w. Liczba świętych rośnie w X–XII w. i pojawiają się liczne legendy na ich temat. W kolejnych wiekach dochodzą nowe obchody. W kalendarzu trydenckim znalazło się 177 świętych. Znacząca zmiana nastąpiła po Soborze Watykańskim II. Kalendarz Pawła VI posiadał pierwotnie 166 świętych, zaś 181 nie miało żadnej celebracji szczególnej. Ten kalendarz ulegał dalszej ewolucji, polegającej na dodawaniu świętych.

24 czerwca 1970 r. Kongregacja Kultu Bożego opublikowała Instrukcję *Calendaria particularia*, której celem była aktualizacja soborowej decyzji: „Aby uroczystości świętych nie przesłaniały świąt, których treścią są misteria zbawienia, należy wiele z tych uroczystości pozostawić Kościołom partykularnym, poszczególnym narodom lub rodzinom zakonnym” (KL 111). Corrado Maggioni w studium pt. *L’istruzione sui Calendari particolari e i Propri, 24 giugno 1970* („Instrukcja dotycząca Kalendarzy partykularnych i własnych, 24 czerwca 1970 r.”, s. 453–463) omawia niektóre rozdziały Instrukcji, wskazując m.in. na trudności w realizacji jej wytycznych, co skłoniło kompetentne dykasterie do publikowania odpowiednich objaśnień.

O obchodach własnych diecezji bolońskiej pisze w „nocie” Stefano Culiersi (*Il proprio della diocesi di Bologna*, s. 465–473). Przedstawia tu kalendarz ogłoszony przez kard. Biffiego w 1995 r. wraz z późniejszymi zmianami. Wspomina także o własnych księgach liturgicznych Kościoła bolońskiego (mszał, lekcjonarz, brewiarz), w których znalazły się podstawowe zalecenia duszpasterskie, takie jak dowartościowanie niedzielnej Eucharystii, kult maryjny w aspekcie chrystologicznym itp.

Ricardo Barile przybliży zagadnienie związane z obchodami świętych w liturgii dominikańskiej (*Liturgia domenicana: Santorale*, s. 475–483). Przed Soborem Watykańskim II zakon dominikanów posiadał własny ryt. Po Soborze zachowano z niego tylko niektóre elementy. W obchodach znajduje się 96 błogosławionych i 24 świętych, z czego jeden obchód jest w randze uroczystości (św. Dominika), 4 w randze święta i 20 wspomnień. Ponadto jest 95 wspomnień dowolnych. Wśród świętych, którzy nie byli dominikanami, w kalendarzu jest Maria Magdalena, Augustyn i Franciszek z Asyżu. Najwięcej błogosławionych i świętych dodano w latach

1600–1800. Obchody świętych i błogosławionych są dzisiaj zróżnicowane w prowincjach i wspólnotach dominikańskich. Młode pokolenie dominikanów przejawia tendencje powrotu do dawnego rytu.

21 maja 1999 r. Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów opublikowała notyfikację *De cultu Beatorum*, zawierającą serię norm dotyczących regulacji kultu błogosławionych. Skomentowania tego dokumentu podjął się Norberto Valli, nadając swemu opracowaniu tytuł: *La celebrazione della memoria dei Beati negli ultimi decenni: la Notificazione De cultu Beatorum (1999) e la sua attuazione* („Celebrowanie wspomnienia błogosławionych w ostatnich dziesięcioleciach: notyfikacja *De cultu Beatorum (1999)* i jej aktualizacja, s. 485–494). Dokument określa zasady wpisania imienia osoby błogosławionej do kalendarza partykularnego, ustalenia dnia i stopnia obchodu. Wpisanie osoby błogosławionej do kalendarza należy do biskupa diecezjalnego i przełożonego wyższego instytutu zakonnego. Data obchodu jest często złączona z dniem śmierci albo najbliższym dniem wolnym, albo dniem szczególnie znaczącym dla błogosławionego. Przypisanie mu tytułu patrona i zatwierdzenie tekstów liturgicznych leży w gestii Stolicy Apostolskiej. W dalszej części artykułu jego autor podaje liczne wspomnienia błogosławionych z ostatnich lat.

Claudio Magnoli w artykule noszącym tytuł: *«Dio, mirabile nei suoi santi»*. *Il Calendario e il Proprio dei Santi nella Chiesa di Milano* („«Przedziwny Bóg w swoich świętych». Kalendarz i obchody własne świętych w Kościele mediolańskim”, s. 495–508) opiera się na kalendarzu i lekcjonarzu ambrozjańskim i porównuje go do kalendarza rzymskiego. W pierwszym kalendarzu występuje 8 uroczystości związanych ze świętymi, z czego 6 jest w kalendarzu rzymskim. Spośród 27 świąt, 17 jest w kalendarzu rzymskim. Na 82 wspomnienia obowiązkowe, 59 znajduje się w kalendarzu rzymskim. I wreszcie na 122 wspomnienia dowolne, 87 jest w kalendarzu rzymskim. Trzydzieści świętych wymienionych w kalendarzu ambrozjańskim miało szczególne związki z archidiecezją mediolańską. Są tu biskupi, kapłani, diakoni, osoby zakonne i osoby świeckie.

Kościół bizantyjski posiada również księgi zawierające celebracje związane ze świętymi. Należą do nich *Menologiony* i *Synaxarium*. Rinaldo Iacopino przybliży te obchody w publikacji zatytułowanej *La celebrazione dei Santi nei «Menei» della Chiesa Bizantina* (s. 509–518). Obchód Wszystkich Świętych przypada w tym Kościele w niedzielę po Zesłaniu Ducha Świętego. Święci są podzieleni na następujące kategorie: święci Starego Testamentu, apostołowie i uczniowie, męczennicy, asceci i mnisi, hierarchowie itd. Wśród aniołów wyróżniono dziewięć chórów. Każdy apostoł posiada własny dzień obchodu, zaś 30 czerwca wspomina się 12 apostołów.

W niewielkiej diecezji chorwackiej Dakovo i Srijen opublikowano w 1967 r. własny Mszał, w którym wszystkie obchody związane ze świętymi otrzymały nowe modlitwy. Aktualny Mszał tej diecezji, pochodzący z 1990 r., przejął wszystkie

modlitwy z 1967 r. Zwonko Pažin w swoim opracowaniu przedstawia trzy wspomnienia świętych z IV w., mianowicie: Ireneusza z Sirmium, Euzebiusza i Palliona z Cibalae i Serenus z Sirmium. W modlitwach mszalnych uwypatnia się powiązanie męczeństwa świętych z misterium paschalnym Chrystusa. Modlitwy są doskonałym przykładem lokalnej kreatywności euchologicznej. Opracowanie posiada tytuł: *Creatività eucologica nel Messale proprio della diocesi Dakovo i Srijem* („Twórczość euchologiczna w Mszałe własnym diecezji Dakovo i Srijem”, s. 519–536).

Ostatnia publikacja zeszytu dotyczy dziejów kalendarza rzymskiego na przeszczerzeni wieków (*Le vicende del Calendario romano attraverso i secoli*, s. 537–551). Pietro Sorci wspomina o początkach kultu świętych, o oddawaniu czci świętym męczennikom, biskupom, niewiastom, a także nawiązuje do relikwii. Następnie przechodzi do omawiania kultu świętych w średniowieczu, po Soborze Trydencckim i po reformie Soboru Watykańskiego II.

Czwarty zeszyt kwartalnika zawiera znaczną ilość artykułów przybliżających tematykę z zakresu mistyki i nadano mu tytuł: *Sentire mistico e agire liturgico. Quale rapporto tra liturgia e spiritualità?* („Odczuwać mistykę i sprawować liturgię. Jaka jest relacja między liturgią i duchowością?”).

Francesco Pieri w studium zatytułowanym *Il «mysterion» cristiano. Alle origini di un traiettoria semantica* („*Mysterion* chrześcijański. Początki trajektorii semantycznej”, s. 595–602), przypomina, że od III w. do kultury łacińskiej wszedł termin *mysterion*, który rozwinął się przede wszystkim w chrześcijaństwie i odpowiadał terminowi łacińskiemu *sacramentum*. Termin *mysterion* występuje w Septuagincie, w Nowym Testamencie i pismach wczesnochrześcijańskich z II i III w. Łączy się on z ekonomią zbawienia i życiem sakramentalnym.

Francesco Asti zgłębia zagadnienie języka mistycznego jako metafory werbalnej rytualnego gestu (*Il linguaggio della mistica: metafora verbale del gesto rituale*, s. 603–627). Wykazuje on, że w życiu chrześcijańskich mistyków istotną rolę pełniło Pismo Święte i liturgia. Opiera się tu na przykładzie przeżyć spisanych przez takich mistyków, jak: Jan od Krzyża, Franciszek Salezy, Adrienne von Speyr, Hildegarda z Bingen, Ignacy Loyola, Aniela z Foligno i Weronika Giuliani. Nawiązuje także do objawień prywatnych Marii Teresy Casini, Ambrozji di San Carlo i Divo Barsottiego. Przeżycia mistyków są wyrażone bogatym i pięknym językiem, zabarwionym często metaforą.

Kolejny artykuł, autorstwa Eleny Massimi, dotyczy relacji między mistyką/doświadczeniem duchowym i liturgią. Studium nosi tytuł: *Mistica e liturgia: tra la soggettività dell'esperienza e l'oggettività rituale* („Mistyka i liturgia: między subiektywnością doświadczenia i obiektywnością rytualną”, s. 629–639). Autorka wyszczególnia relacje między tym, co jest zewnętrzne, dostrzegalne, a tym, co jest wewnętrzne w przeżyciach mistycznych i liturgicznych. Zwraca uwagę na doświadczenie estetyczne i religijne. Podkreśla, że podczas czynności rytualnych są zaangażo-

zowane wszystkie zmysły i całe ciało, co daje możliwość kontemplacyjnych przeżyć, doświadczeń wiary i mistyki. Ciało jest formą transcendencji, obrazem Boga i życia w duchu. Rytualne gesty stają się miejscem spotkania człowieka z Bogiem.

Ignazio Schinella publikuje studium na temat milczenia i mistycznego doświadczenia (*Silenzio ed esperienza mistica*, s. 641–664). Życie mistyczne rozumie się jako uczestniczenie w misterium paschalnym Chrystusa w Kościele sakramentalnym i hierarchicznym dla zbawienia świata w oczekiwaniu na ostateczne przyjście Chrystusa. Mistykę uważa się za łaskę i dar paschalny Chrystusa. Natomiast milczenie liturgiczne należy do fundamentów chrześcijańskiej mistyki. Studium w dużym stopniu bazuje na tekstach biblijnych. Doksologia kończąca List św. Pawła do Rzymian (16,25-27) stanowi spojrzenie z wiarą na wieczne misterium Boga, który zachowywał milczenie odnośnie do planu zbawienia. Liturgia jest miejscem doświadczenia milczenia Boga w Trójcy. Znak krzyża jest wyznaniem wiary w Trójcę i zarazem przywołaniem wielkiego milczenia w dniach męki, pogrzebania i zmartwychwstania Pana. Obecność milczenia jest uwydatniona w czasie Eucharystii, a także w sakramentach związanych z gestem nałożenia w milczeniu rąk. To milczenie łączy się z milczącym działaniem Ducha Świętego. Celebrowanie słowa wiary powinno być związane z milczeniem.

W „Notach” znalazły się trzy artykuły. Pierwszy z nich, autorstwa Rinalda Iacopino, poświęcony jest liturgii i doświadczeniu Boga na Wschodzie (*Liturgia ed esperienza del divino in Oriente*, s. 665–674). W tradycji Kościoła wschodniego liturgia i Kościół identyfikują się ze sobą: jest to Kościół, który celebrował Boską liturgię. Teologia jest pojmowana jako „doksologia”, czyli teologia w wizji liturgicznej. Natomiast liturgia jest rozumiana jako teologia. Liturgia jest postrzegana przez Ojców wschodnich jako misterium, zaś ich kompozycje liturgiczne są prześiąknięte ideą tajemnicy odnoszącej się do historii zbawienia i skutecznego znaku ze swoimi różnymi wymiarami. Autor przybliży znaczenie terminu *mysterion* w oparciu o opinie Orygenesusa i Pseudo-Dionizego Areopagity. Nieco uwagi poświęca teologii liturgicznej Nicolasa Cabasilasa.

Pewnym fenomenem Kościoła po Soborze Watykańskim II stały się ruchy kościelne. Massimo Faggioli kreśli ich obraz w relacji do kwestii liturgicznych i duchowych w ostatnich dwudziestu latach. Nota nosi tytuł: *Spiritualità liturgica e movimenti ecclesiali: da Giovanni Paolo II a Francesco* („Duchowość liturgiczna i ruchy kościelne: od Jana Pawła II do Franciszka”, s. 675–682). Podkreśla on, że obecnie w ruchach wyłania się konieczność zwrócenia większej uwagi na przyjęcie reformy liturgicznej, posoborowej eklezjologii i duchowości Kościoła. Zwraca też uwagę na problemy wewnętrzne takich ruchów, jak *Comunione e Liberazione* we Włoszech, Legioniści Chrystusa i Neokatechumenat. W delikatny sposób podaje krytykę pewne działania tych ruchów i przytacza „monit” papieża Franciszka z 1 lutego 2014 r., skierowany do Drogi Neokatechumenalnej.

Cesare Giraudo pisze na temat mistagogii jako „nowej ewangelizacji” (*La mistagogia come «nuova evangelizzazione»*, s. 683–690). Uwydatnia potrzebę stałej formacji wiernych w Kościele i wskazuje na związane z tym trudności. Taka mistagogia była już w początkach Kościoła. Przykładem jest tu św. Ambroży, który wyjaśnia znaczenie Eucharystii i wskazuje na istotną rolę modlitwy dla wiary. Katechumeni w okresie patrystycznym poznawali najpierw Pismo Święte, przykazania, prawdy wiary, uczyli się modlitw i zasad chrześcijańskiej moralności. Po przyjęciu sakramentów byli instruowani o ich znaczeniu. Dziś w Kościele poświęca się wiele uwagi nowej ewangelizacji, która powinna być mistagogiczna.

Pierwszy artykuł w dziale „Horyzonty” dotyczy dekretu z XVII w. o uczestnictwie kobiet w uroczystych procesjach (*La partecipazione delle donne alle processioni solenni: un decreto secentesco*, s. 691–705). Federico Micciarelli omawia tu dekret Świętej Kongregacji Obrzędów z początku XVII w., w którym papież Sykstus V pozwala eremitom św. Hieronima z Kongregacji bł. Piotra z Pizy na dopuszczanie kobiet do udziału w uroczystych procesjach, które odbywają się w ich klasztorach. Po edycji dokumentu pojawiły się wątpliwości dotyczące kwestii, jakie procesje należy zaliczyć do uroczystych. Przeor cenobitów rzymskich św. Onufrego przedstawia listę takich procesji, co pozwala zgłębić nasze wiadomości na temat pobożności ludowej w Rzymie. W ustosunkowaniu się Kongregacji do tej listy pojawiły się pewne ograniczenia.

Daniele Sabaino prezentuje artykuł zatytułowany *Tra sensibilità, bellezza e azione: elementi per una discussione sull'estetica della musica per la liturgia* („Pomiędzy wrażliwością, pięknem a działaniem: elementy do dyskusji o estetyce muzyki dla liturgii”, s. 707–728). Autor rozwija następujące tematy: estetyka i poetyka (nauka o twórczym działaniu człowieka), liturgia i muzyka liturgiczna, percepcja muzyki rytualnej i estetyka, elementy konstytutywne muzyki rytualnej, sugestie połączenia między estetyką liturgii i estetyką muzyki liturgicznej. W ostatnim punkcie przedstawia trzy tezy dla estetyki muzyki w liturgii: (1) liturgia posiada swoją estetykę; (2) posiada ona wielkie bogactwo symboliczne; (3) syntaksa muzyczna przechodzi przez syntagmy „dyskursywne”

Na zakończenie Soboru Watykańskiego II papież Paweł VI ogłosił „Mszę na nadzwyczajny jubileusz”. Na tej kwestii swoją uwagę skupia Manlio Sodi w opracowaniu pt. *La «Missa pro Iubilaeo extraordinario» indetto da Paolo VI a conclusione del Vaticano II* (s. 729–754). Na tego rodzaju jubileusz opublikowano dwa formularze pod datą 6 stycznia 1966 r. Po krótkim omówieniu jednego z nich i wskazaniu odnośników do tekstów biblijnych i euchologijnych, autor kreśli wytyczne dotyczące teologii liturgicznej tego formularza i zamieszcza jego łaciński tekst wraz z nutami.